

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

А.П. Рацілевич

Процес національного відродження на початку XX ст. поширився на церковне життя в Україні і став одним із складових українського руху. У міру його розвитку в середовищі Православної Церкви, відбувалися трансформації в напрямку національного самоусвідомлення, з'явилося помітне виявлення прихильності духовенства до українства. Частково цей процес було висвітлено в численних дослідженнях, присвячених історії Православної церкви на поч. XX ст. Загальну картину становища православної церкви в Україні на початку XX ст. і розвиток національного руху серед православного кліру показано в Т. 3. "Православ'я в Україні" наукового видання "Історія релігій в Україні" за редакцією А. Колодного¹. Одним із перших дослідників сучасності, що проаналізував процеси церковного лібералізму в Україні на початку XX ст. був А. Опря². Значний науковий доробок із цієї проблематики є в праці Г. Надтоки³ де дослідник, аналізуючи у всеукраїнському масштабі національно-церковне відродження, звернув увагу на події, що мали місце у Волинській семінарії, зокрема, на існування української громади семінаристів та на акцію чорносотенців – зведення пам'ятника на Козацьких Могилах під Берестечком. У праці Б. Лаврівського⁴ згадується про діяльність прихильників національного відродження у Волинській духовній семінарії та ставлення до того її керівництва. У дослідженні О. Соловйова і М. Соловйова⁵ на основі історико-політологічного аналізу з'ясовується релігійно-національні позиції українського духовенства даного періоду. Відомості про діяльність архієпископа Антонія Храповицького і його позицію щодо українства подає С. Жилюк⁶. Розвиток чорносотенного руху в Україні, у т. ч. на Волині аналізується в праці І. Омелянчука⁷.

Проте вказані праці торкаються висвітлення національного відродження в Православній церкві на Волині лише побічно. Метою пропонованої статті є заповнити цю прогалину. Одночасно автор намагався з'ясувати форми розвитку національно-церковного відродження, виявити політичні вподобання його учасників.

Православна церква в Україні в релігійно-церковному відношенні виступала структурною частиною Російської Православної Церкви й була складовою самодержавного механізму управління та ідеологічного впливу на українських віруючих⁸. Волинська єпархія, на початку XX ст., розглядалася російським урядом як плацдарм розширення впливів на українські землі сусідньої Австро-Угорщини (насамперед – Галичину). Церковна політика російського царизму на Волині мала централізаторський уніфікаційний характер. Ще з кінця XVIII ст. в губернії розпочалось призначення росіян на ключові посади в церковній ієрархії, відбувалась уніфікація всіх українських церковних структур за російським зразком, запроваджувалась російська мова в роботі навчально-духовних закладів та ін.⁹

Але попри чітко усталений курс на ліквідацію національних особливостей релігійного життя українців, уже з кінця XIX ст. простежується потяг до українського національного руху серед учнів церковних навчальних закладів Волині. У повідомленні до австрійського уряду в 1893 р. консула Австро-Угорщини пишеться, що в семінаріях Києва, Кам'янця, Полтави, Чернігова, Житомира існують громади, які „виховують десятки і сотні ідейних священиків – українців, які свідомо йшли на село, щоб бутити національну народну свідомість”¹⁰. У контексті цих подій, як зазначає Б. Лаврівський, – „Волинська Духовна Семінарія займає особливе місце в творенні національного життя на Волині”¹¹.

Слід зазначити, що попри піднесення з початку XX ст. українського національного руху духовенство українського походження до 1905 р. не звертало уваги до відродження національної самобутності православної

церкви в Україні¹². Семінаристи духовно-навчальних закладів Волині були першими хто виявив прихильність до національного відродження.

Вони об'єднувалися в таємні гуртки, задля відстоювання українських суспільно-політичних інтересів, і проводили серед учнівського загалу відповідну агітаційну роботу. З 1905 року житомирські семінаристи, прихильники українського відродження, організували українську бібліотеку, а також налагодили контакти з учнівськими громадами інших учбових закладів та висували вимоги загальнодемократичного характеру¹³.

У період посилення реакційної політики царизму розпочалися репресії на вихованців Волинської семінарії, „багатьох учнів було заарештовано, кількох за „участь в революції” засуджено на в'язницю [...] багатьом зламали життя, звільнивши їх без права вступу до інших шкіл, чи отримати урядову посаду...”, зазначається в спогадах Б. Лаврівського¹⁴. Репресії завдали серйозних ударів українській громаді семінаристів. Проте вона продовжила свою діяльність, але дуже обережно й конспіративно, скоротившись чисельно.

Зростання прихильності до українського національного відродження в православних колах на Волині можна простежити від 1907 р. Такі прояви мали місце як серед учнів семінарії, так і серед духівництва, яке забезпечило національному рухові проникнення до широкого загалу.

Пожвавлення в губернії від 1907 р. культурно-просвітницької роботи адептів національного відродження зумовило поглиблення співпраці останніх із представникам православного кліру. На цьому фоні національно-культурне відродження стає нероздільною складовою українських уподобань духівництва і семінаристів. Як повідомляла “Рада” на Великдень 1907 р. по деяких житомирських церквах уперше читалося Євангеліє українською мовою¹⁵. У грудні викладач житомирської семінарії Рафальський у залі публічної бібліотеки прочитав лекцію на тему: „Український філософ XVIII ст. Григорій Савович Сковорода”¹⁶.

Налагодились контакти семінаристів і з житомирськими просвітянами. 14 лютого 1907 р., коли ініціатори заснування товариства „Просвіта” повинні були подати статут товариства губернатору, до них звернулися два семінарста з проханням улаштувати вечір пам’яті Т.Г. Шевченка. Прохання дістало підтримку з боку житомирських adeptів національного відродження. На вечорі лунали пісні та твори поета, які виконував семінарський хор, що виступав завдяки клопотанням перед ректором семінарії житомирян, активних учасників національного руху¹⁷.

З моменту першої співпраці житомирських просвітян з учнями духовних навчальних закладів не розривалися зв’язки в контексті українського руху. Така співпраця просвітян підтримувалася також із представниками духівництва. Виявлялася вона насамперед у відслуженні щорічних панахид по Т.Г. Шевченку, які, однак, не завжди вдавалося провести повністю. Місцева церковна влада прискіпливо ставилася до подібних відправ. Проте місцевими українськими патріотами, у разі не надто пильної уваги церковної влади, вдавалося реалізувати ініціативу проведення панахиди по Шевченкові в Михайлівській церкві м. Житомира. Так, наприклад, 1 березня 1909 р. з приводу 48-х роковин смерті Т. Шевченка було відправлено панахиду, яку zorganizувала „Просвіта” і, як зазначає українська газета „Рада”, у церкві було повно людей¹⁸.

Національно свідомі семінаристи цікавилися українським суспільно-політичним життям, історією України. Мали вони Євангеліє українською мовою і варто відмітити, що користувалися також книжками і брошурками відомих діячів українського відродження, котрі надруковані були українською мовою¹⁹. Особливо популярною була брошурка професора М.С. Грушевського „Про освобождение и украинский вопрос” та інші його праці. Ці матеріали виявила поліція в наслідок обшуку в семінарії 16 січня 1908 р. Семінаристи спробували перешкодити діям поліції, зчинивши бунт і не реагували на накази керівництва та жандармів. Для втихомирення учнів

довелося викликати загін драгунів. Внаслідок цього було заарештовано 15 семінаристів²⁰.

Наслідком обшуку для арештованих було звинувачення учнів у приналежності до „Волинського союзу учащихся”, зберіганні нелегальної літератури. Як зазначала „Рада”: „всі – за винятком двох, – щирі українці”²¹. Акцією „крадіжників та бунтівників” назвали цей виступ „Союз русского народа” та редакція „Почаєвських известий”²².

Під час революційних подій 1905–1907 рр. семінаристи ввійшли в контакт з українськими партіями. 6 січня 1908 р. у Житомирі в гуртожитку Духовної семінарії був зроблений обшук у Івана Шевченка за вимогою начальника ВГЖУ в розслідуванні справи „Всеросійського загально семінарського союзу”. У наслідок обшуку виявилось, що І. Шевченко належить до Української демократичної партії, має її програму та ін. матеріали революційного характеру²³.

Під час обшуку в семінариста Олександра Карповича, з метою встановлення причетності до УСДРП було знайдено „Статут Волинського союзу учнівського”²⁴. За статутом Союз мав на меті створення “вільної школи у вільній країні”, об’єднати революційні сили волинської учнівської молоді й серед неї підняти українську національну свідомість. „ВСУ” мав зв’язок з „Всеросійським загальносемінарським союзом”.

У 1908 р. кілька учнів Волинської семінарії відкрито виголошували українські політичні прагнення. Читали завжди “Раду”, стежили за українським суспільно-політичним життям Наддніпрянщини та Галичини, поширювали інформацію серед семінаристів²⁵.

Інтерес до української політичної історії виявляв семінарист, виходець із Галичини Кіндрат Соворинський. У листі до Львова в грудні 1910 р. він прохав вислати українську літературу²⁶. Своєю діяльністю К. Соворинський привернув увагу поліції, яка вчинила обшук у його помешканні з метою виявлення забороненої літератури²⁷.

У жовтні 1911 р. з Волинської духовної семінарії до Львова до редакції „Громадського голосу” надіслано листа із проханням вислати часопис та додавалися зібрані кошти²⁸. Члени української громади надсилали до українських наукових видань зібраний місцевий етнографічний матеріал²⁹, що свідчить про їхній інтерес до науково-культурницького дослідження краю. Ці дослідження проводилися під егідою товариства дослідників Волині. Низка членів цього товариства були відомими адептами національного відродження на Волині. Тому взаємозв’язок семінаристів із чільними діячами українського руху позитивно позначився на характері діяльності громади³⁰.

Ініційована учнями українська таємна громада існувала до 1910 р. У вересні цього ж року відбулася демонстрація учнів проти „нових порядків”, які впровадило начальство задля боротьби з вільнодумством та „українством”. Бунт придушила поліція та армійська піхотна сотня. На допитах поліція цікавилася українським характером діяльності громади. Її голова, дехто з учнів були заарештовані. „Громада фактично перестала існувати”, „але вже ніщо не могло задавити в Семінарії „Духа живого” – зазначає Б. Лаврівський³¹.

Вересневі події у Волинській духовній семінарії набули широкого розголосу за межами Волині та вплинули на інші семінарії, і як зазначається в українській пресі – спричинивши „заколоти”³². Начальник ВГЖУ у повідомленні, від грудня 1911 р. до волинського губернатора, зауважував, що „в семінарії завжди жила хохломанія, а деякі вчителі звертають на себе увагу крайнім українофільством”³³. Так, на вечері присвяченому Т.Г. Шевченку, що відбувся 16 лютого в житомирській семінарії хором було виконано кілька українських пісень, а в залі був портрет Кобзаря³⁴. 17 лютого 1911 р. у Дерманській церковно-вчительській школі відбувся музично-літературний вечір. Хор під орудою П. Татевського виконав 3 номери українською мовою (з 22 номерів програми) – „Бувальщину” Велісовського, „Івана Підкову” та „Гамалію” М. Лисенка³⁵.

З 1912 р. жандарми доклали максимум зусиль у боротьбі з українським рухом на Волині. У приналежності до Української соціал-демократичної робітничої партії та зберіганні українських газет та книг, жандармами було запідозрено 8 учнів 4-х, 3-х, 2-х класів семінарії, які до того ж мали конспіративну квартиру для проведення своїх зібрань³⁶. ВГЖУ встановило, що відомий житомирський просвітянин, член УСДРП Всеволод Онуфрійович Масюкевич закінчив 5 класів Волинської духовної семінарії³⁷.

Постійно збільшувався контингент прихильників українського руху в середовищі православного кліру Волині. Колишній ректор Волинської духовної семінарії, а згодом єпископ кременецький Амвросій Гудко „перший з архієреїв проповідував на Волині по-українськи”³⁸. В 1909 р. його перевели на Поділля до міста Балта. Як зазначила „Рада”: „бо був він „мужицьким” архієреєм” і в часи відвідування парафій, у проповідях уживав українську мову³⁹. Зрештою, такі вияви прихильності до українства, мали широку географію поширення на Волині. Прикладом можуть слугувати вражіння В’ячеслава Липинського висловлені, в листі до Михайла Грушевського, щодо українізації церковного життя села Затурці Луцького повіту, де “один з місцевих пан-отців почав говорити українські проповіді...”⁴⁰

Викладачі Волинської семінарії Ю. Тиховський та З. Кудриновський й інші, як зазначає Б. Лаврівський: „дорогою особистих контактів з учнями, виховували свідомих українців”⁴¹. Варто відмітити, що Юхим Тиховський був видатним краєзнавцем Волині, членом товариства дослідників Волині, де були й інші відомі вчені-краєзнавці, ініціатори заснування житомирської “Просвіти”, як Василь Кравченко (етнограф) та Орест Фотинський (коло наукових інтересів – історичне минуле Волині). Останній тісно контактував із Тиховським у питаннях дослідження Волині. О. Фотинський був, як відомо, викладачем Волинської духовної семінарії.

Залучення до української справи осіб як і з вищого керівництва церкви так й учнів духовно-навчальних закладів забезпечувало національному рухові кращого поширення серед суспільних верств краю.

Прихильність до українського руху виявили також і вчителі інших духовних закладів м. Житомира. На час, коли в 1912 р. були арештовані житомирські діячі українського національного руху, і губернська влада вважаючи, що поборолла діяльність, за їх словами, „мазепинців”, інші національно свідомі освітяни продовжували відстоювати свої погляди. 24 серпня 1914 року жандарми почали стежити за наглядцем Житомирського духовного училища – Іллею Григор'євим⁴². Він приятелював із чиновником акцизного управління, просвітянином – Ф. Закусило, також із В. Кравченком, бував у власника української книгарні – В. Совинського. Під час відвідувань міської бібліотеки цікавився українськими книгами та газетами. По трьохмісячному стеженню жандарми дали оцінку діяльності І. Григор'єва – як „ярого українофіла”⁴³. Достеменно невідомо про випадки сильної кари за прихильність до українського руху осіб духовного стану.

Під час подій Першої світової війни на терені губернії, за складних обставин суспільно-політичного та соціально-економічного характеру, розвиток національного відродження в сфері православної церкви на Волині певним чином нівелювався. У повідомленні начальника Волинського губернського жандармського управління до департаменту поліції від 23 травня 1916 р. про український рух було відзначено, що він “до війни найбільш активно вирізнявся серед учнів у православній Духовній Семінарії, де й підтримувався деякими викладачами семінарії: Петром Никандровичем Абрамовичем, Михайлом Петровичем Гайдаєм та Миколою Івановичем Маньківським...”, а з “серпня 1915 р. семінарія була евакуйована, і вданий час до Житомира вернулися тільки три молодших класи, у яких цей рух поки не виявляється”⁴⁴.

З посиленням урядового тиску український рух наражається на чималі труднощі в реалізації своїх намірів. Властиво відмітити, що увага жандармерії, стає надто прискіпливою і до перебігу українського відродження в середовищі Православної церкви. До Першої світової війни ВГЖУ активно збирало відомості на провідників української справи в краю.

Так як і за членами житомирської “Просвіти”, жандармерія, використовувала щодо семінаристів шпигування, обшуки, арешти, збирання інформації. задля виявлення adeptів українського руху в губернії. Ця структура імперської влади намагалася також чітко встановити політичну спрямованість прихильників українського відродження. Тиск влади на осіб, що брали участь у національному відродженні, з часом, ставав дедалі потужнішим.

Ще одним деструктивним фактором впливу на український рух на Волині була діяльність російської шовіністсько-чорносотенної організації “Союза русского народа” та її патронів – вищих сановників російської православної церкви на Волині – архієпископа Житомирського і Волинського Атонія Храповицького та архімандрита Почаївської Лаври Віталія.

Архієпископ Антоній, відомий церковний діяч, зробив стрімку духовну кар’єру – “у 26 років (!) в чині архімандрита Антоній став ректором Петербурзької, Московської, а через п’ять років – Казанської духовних академій”, зазначає С. Жилюк⁴⁵.

27 квітня 1902 р. Антоній Храповицький отримує призначення на Волинсько-Житомирську єпархію. За його керівництва в єпархії було збудовано близько 150 храмів. Різноманітними формами й методами виявилася його місіонерська діяльність. С. Жилюк наводить факти, де у часи революції 1905–1907 рр. “у своєму зверненні він переконував волинян не зазіхати на добро багатіїв, виявляти терпіння і покору Божій волі, не слухати “зрадників і пройдисвітів” (соціал-демократів), зберігати вірність царю і православній церкві”⁴⁶. З великою енергією Антоній залучає духовенство єпархії до чорносотенного “СРН”. І на початок 1907 р. у Волинській губернії діяло вже понад 1000 осередків “Союзу...”, 300 з яких очолювали священики⁴⁷. Центром чорносотенного руху на Волині стала Почаївська Лавра. Загальна кількість членів Почаївського відділення “Союза...” становила 104289 чол., проте керівництво давало інші дані – до 2 мільйонів чол.⁴⁸

Попри реакційні, шовіністичні погляди йому була притаманна безкорисливість. Усі власні кошти витрачав на потреби церкви, роздавав бідним семінаристам та учням духовних училищ, іншим, хто цього потребував. Антоній із власної ініціативи zorganizував навчання галичан (і всіляко матеріально їх підтримував) у духовно-навчальних закладах Волині.

14 травня 1914 р. за рішенням Синоду Антонія переведено на Харківську кафедру. У часи свого перебування на Волині архієпископ домігся призначення на архімандрита Почаївської Лаври свого учня Віталія. Їхня політика крайнього русифікаторства, за визначенням митрополита Іларіона, “не відповідала ані місцевим умовам, ані місцевій історичній традиції, ані духові часу...”⁴⁹ Відтоді Почаївський монастир “зробився цитаделлю т. зв. чорносотенного руху, який, виставляючи своїм гаслом боротьбу з польським та жидівським елементами і укріплення самодержавія, був по суті проявом російського націоналізму, і з особливим завзяттям виступав проти “мазепинства”, себто українства на сторінках видаваного монастирем “Почаєвського Листка” – зазначав Дмитро Дорошенко⁵⁰.

До кінця свого правління, Волинською єпархією, Антоній Храповицький залишився противником українського руху і всіх його проявів. З великими труднощами місцеві житомирські просвітяни діставали дозвіл на використання церковного хору на вечірках улаштованих просвітнім товариством. Варто відмітити прихильне ставлення хору до номерів українською мовою, зокрема, на вірші Т. Шевченка. Не завжди вдавалося житомирським українським патріотам бути на панахиді по Т.Г. Шевченку, бо священики, побоюючись негативної реакції архієпископа, відмовлялись відправляти відповідні служби. Волинський період життя Антонія Храповицького чітко виражався його супротивом вшануванням пам'яті поета. До кінця керування кафедрою він зобороняв вшановувати Т. Шевченка в церковних школах, а також здійснювати врочисті панахиди та читання про нього, тому що “Т.Г. Шевченко – відкритий хулитель церкви,

учитель розпусти, розлючений ворог самодержавства і ярий прихильник сепаратизму”⁵¹.

Підтримка навчання вихідців із Галичини архієпископом використовувалася для пропагування чорносотенних ідей у духовно навчальних закладах Волині. В 1909 р. у Волинській духовній семінарії був заснований “патріотичний гурток”, за санкціонуванням Антонія, як молодіжний осередок “СРН”. Саме в такий спосіб намагалися чорносотенці готувати кадри православних священиків у дусі діяльності “Союзу” як для Галичини так і для Волинської землі. Створенням даного гуртка вищими сановниками Волинської єпархії переслідувалась ще одна мета – побороти “українофільство” в семінарії.

Поміж прихильниками таємного українського та “патріотичного” гуртків поступово став назрівати конфлікт. Учні, члени української громади, вбачаючи в діяльності “патріотичного” гуртка ворожість до українського руху та з’ясувавши, що чорносотенці доносять на них начальству, зреагували відповідним чином. 21–22 жовтня 1909 р. вони винесли до коридору ліжка гуртківців-патріотів, підірвавши вибуховий пристрій та відрізавши дріт електромережі. Вимога протестуючих була єдина – заборонити діяльність “патріотичного” гуртка. Керівництву довелося викликати наряд поліції з яким прибули начальник Волинського губернського жандармського управління та міський поліцмейстер. Із прибуттям поліції українці вгамувалися, і в гуртожитку семінарії настав спокій. Проте, “патріотичний” гурток було ліквідовано на засіданні Ради семінарії, через що її ректора звільнили, і перевели до підрядної єпархії⁵².

Вимоги семінаристів щодо українізації навчального процесу, вивчення історії України, введення богослужіння українською мовою та ін., для російських націоналістів та царської влади були неприйнятні. На їхню думку такі “мазепинські” устремління “малоросійських сепаратистів” могли звести до мінімуму вплив Російської Православної Церкви в Україні (зокрема, на Волині – землі прикордонній) як виразника інтересів імперської політики

царату. Тому намагаючись поборювати український рух у церковній сфері, російські шовіністи звертали увагу на всі його прояви. Прикметно, що київський клуб російських націоналістів відмітив постійно зростаючий вплив ідей українського відродження в семінаріях Києва, Кам'янця-Подільського і Житомира⁵³.

Пошук чорносотенцями методів впливу на українців Волині призвів до того, що “СРН” виявився ініціатором увіковічення пам'яті українського козацтва, а саме подій 1651 р. під Берестечком. У такий спосіб переслідувалася мета поширити вплив чорносотенців і зробити українське населення потужною противагою польському та єврейському суспільно-політичним рухам. Тобто, “СРН” намагався контролювати та використовувати національні почуття українців у своїх великоімперських інтересах.

Ця “українофільська” акція у свою чергу привернула увагу українства. Дмитро Дорошенко під час подорожі по Волині та візиту до архієпископа Віталія з похвалою відізвався “про опорядження козацьких могил на Берестецькому полі”⁵⁴. В'ячеслав Липинський відмітив, що “наші волинські чорносотенці задумали ширити серед народу, *Sui generis* національну свідомість і почали з берестецької битви, тоб-то з живих ще у нас і досі традицій”⁵⁵. “Святкування” подій під Берестечком привели Липинського до задуму написати із цього приводу брошуру або замітку до газети “Рада”⁵⁶. Виходець з Волині і відомий діяч українського національного руху В. Садовський зауважував, що подібною кампанією чорносотенці намагалися використати національну свідомість для створення партії “істинно-руських малоросів”. Але він зазначив, що наростання процесів національного самоусвідомлення серед селянства нівелювали основи для такої партії⁵⁷.

Керманичем зведення пам'ятника на полі битви був архімандрит Почаївської Лаври Віталій. У 1912 р. закінчилися будівельні роботи на Козацьких Могилах, де 25 травня відбулося освячення чернечого скиту св. Юрія.

У зв'язку з актуалізацією Хмельниччини, хоча й від чорносотенців, викристалізовувалося, як зазначає Г. Надтока, “праве українство [...] зміст проведених торжеств відновлював у народній свідомості, визначне явище української козацької історії, воскрешав постать першорущія визвольних змагань XVII ст.” Національна свідомість, далі зазначає дослідник, “починає прокидатись і серед “правих” елементів українського суспільства, починає утворювати те, що насамкінець має вилитися в національно свідому українську консервативну партію”⁵⁸.

У контексті вище зазначеного, як однією зі сторін цього процесу було дослідження традицій української державності і це простежуються на Волині паралельно з веденням робіт на Берестецькому полі. У цім аспекті, простежується потяг українського духовенства до національного руху в напрямі церковно-культурному – з метою відродження українських православних культурних традицій⁵⁹. У контексті вище зазначеного можна виділити діяльність Братства імені князів Острозьких. Як зазначає волинський краєзнавець О. Бірюліна, із самого початку існування Братства робота його була спрямована “на створення навколо Острозького замку історико-краєзнавчого й культурно-просвітницького центру, що мав би об'єднати зусилля всіх зацікавлених історією рідного краю і займатися збереженням пам'яток місцевої старовини”⁶⁰.

До Братства належали відомі представники шляхетського стану Волині (також і батько Лесі Українки – Петро Косач), інтелігенція, духовенство. Збирання історичних відомостей, реставрація пам'яток старовини української завжди були на чільному місці в діях братчиків. Архітектором реставрації Острозького замку був відомий український діяч В. Леонтович, турбувався ходом реставраційних робіт єпископ кременецької вікарної кафедри Никон. Чільним діячем Братства був М. Тучемський. Він енергійно працював задля розвитку народної освіти, активно збирав пам'ятки минувшини, цікавився волинським і всеукраїнським духовним життям. М. Тучемський став автором кількох науково-популярних видань, присвячених історії Острога княжої

доби. На початку ХХ ст. він активно займається науковою діяльністю. Друкується у волинській духовній періодиці із історико-краєзнавчих, богословських, церковно-громадських і освітніх проблем. Неодноразово у своїх публікаціях повідомляв про просвітницьку діяльність Братства імені князів Острозьких”⁶¹.

Братство було засноване 13 лютого 1908 р. зусиллями духовенства й української інтелігенції. Водночас була проведена велична акція – увічнення 300-річчя від смерті К.-В. Острозького. Ідею створення Братства підтримали місцеві відділення чорносотенних організацій, а їхні лідери – архієпископ Антоній Храповицький і архімандрит Віталій були учасниками акції. Ці врочистості волинська преса назвала “острозьким торжеством” бо до подій 13 лютого залучились “майбутні братчики – острозька освітня інтелігенція, учні місцевих учбових закладів, духовенство з Острога, Житомира, Дермані, Почаєва”, зазначає О. Бірюліна⁶².

Зрештою, легальна дослідницька діяльність у вивченні української історії братством, проводилась під патронатом прихильників російського самодержавства. Для останніх ці дослідження виявились засобом представити українські державні історичні традиції на Волині у викривленому проросійському змісті.

І все ж ці дослідження змусили багатьох переглянути нав’язуване владою бачення української історії, зокрема, Волинської землі. Вивчення державотворчої діяльності волинських князів доби Литовсько-Руської Держави, козаччини, свідчили про неперервність державницьких тенденцій в українському суспільстві, утверджували вищий рівень національної свідомості.

Працюючи над збиранням відомостей про “минушину” Волинську, членами братства, показувалося, що Православ’я є одним із основних складових розвитку та оберегу української державності. Їхні починання, можна вважати, теоретичними причинками до розвитку українського консерватизму на Волині. Розвій національної свідомості серед

православного духовенства волинського, дозволяв добре вибирати та генерувати таку основу консерватизму.

Об'єктивно діяльність російських ієрархів у сприянні дослідженню історії Волинської землі допомагала студіюванню української історії і відтворенні (реставрації) пам'яток її національного зодчества. Зокрема, Антоній Храповицький не перешкоджав будівництву храмів трьохкупольної архітектури з дзвіницею над притвором, що є традицією українського зодчества⁶³. Попри свої російські великодержавні переконання він не був завзятим прихильником зведення церков синодального стилю, зберігав церкви – пам'ятки української – козацької архітектури. І на козацьких могилах, відкинувши московсько-суздальський стильовий проект, надав пріоритет українському, архітектору Щусеву⁶⁴.

Підсумовуючи процес національного відродження в Православній церкві на Волині, з кінця XIX – до початку воєнних дій Першої світової війни, можна констатувати значний його розвій серед духівництва Волині. З наростанням обертів поширення української національної свідомості серед православного кліру на інших землях підросійської України надавало українському рухові якісно нового звучання. Незважаючи на те, що Волинська єпархія була зрусифікована (а також розглядалася владними структурами як плацдарм для поширення великодержавних ідей на суміжні закордонні землі) і чільне місце серед православного духовенства посідали прибічники російського шовіністичного руху, прихильники українства спромоглися не тільки “вижити” в таких жорстких умовах, але й поширити національну свідомість.

Зрештою, споглядаючи на розвиток українського руху в Православній церкві на Волині можна виділити в ньому два напрями. Перший, по якому пішла молодь (семінаристи) – це сприйняття ідей соціал-демократії. Другий, якого дотримувались як священики так і викладачі духовних закладів Волині – схильність до українських історичних традицій, тобто прояв інтересу до основоположних засад українського консерватизму.

Попри несталу організаційну оформленість українського руху серед духовенства – прибічників національного відродження та нерівномірність його географічного поширення на Волині, можна розглядати його існування як підготовчий етап, який більшою мірою зреалізувався в ході національної революції 1917 року. Подальше дослідження національного руху в середовищі Православної церкви у подіях 1917 р. дозволить показати трансформації в українському середовищі Волині за участю українського патріотично налаштованого духовенства.

Джерела та література:

- ¹ Історія релігій в Україні: У 10-ти т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – 560 с.
- ² Опря А.В. Ліберальне духовенство і правий радикалізм на Волині на початку ХХ ст. // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, вересень–жовтень 1993 р. – С. 418-419.
- ³ Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 рр. / КНУ ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1996. – 110 с.
- ⁴ Лаврівський Б. Житомир перед першою світовою війною // Волинь. – Нью-Йорк. – 1951. – Ч. 1. – С. 6-8.
- ⁵ Соловійов О.М., Соловійова М.А. Релігійно – національні позиції українського духовенства (1900–1917 рр.) // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2001. – Вип. № 5: Історичні науки. – С. 27-31.
- ⁶ Жилюк С. Антоній Храповицький, архієпископ Житомирський і Волинський (1906–914) // Волинь–Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 75-80.
- ⁷ Омелянчук И.В. Черносотенное движение на Украине в 1904–1914 гг.: Дис... канд. ист. наук:07.00.01 / Киевский ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1997. – 195 л.
- ⁸ Історія релігій в Україні. – Т. 3. Православ'я в Україні. – С. 334.
- ⁹ Соловійов О.М., Соловійова М.А. Вказ. праця. – С. 29.
- ¹⁰ Надтока Г. Вказ. праця. – С. 15.
- ¹¹ Лаврівський Б. Вказ. праця. – С. 8.
- ¹² Історія релігій в Україні. – Т. 3. Православ'я в Україні. – С. 335.
- ¹³ Див.: Борисенко В.Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – Київ, 2002. – С. 86-87.
- ¹⁴ Лаврівський Б. Вказ. праця. – С. 8.
- ¹⁵ Рада. – 1907. – 28 квітня.
- ¹⁶ Рада. – 1907. – 11 грудня.
- ¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 862, спр. 219, арк. 4.
- ¹⁸ Рада. – 1909. – 3 березня.
- ¹⁹ Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. – Відень, 1918. – С. 86.
- ²⁰ Рада. – 1908. – 20 січня.
- ²¹ Рада. – 1908. – 12 березня.
- ²² Надтока Г. Вказ. праця. – С. 21.
- ²³ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2223, арк. 282.
- ²⁴ Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1416, арк. 11-11 зв.
- ²⁵ Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 361, арк. 28 зв.
- ²⁶ Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1259, арк. 44.
- ²⁷ Там само, арк. 48-48 зв.
- ²⁸ Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1346, арк. 140 зв.

- ²⁹ Там само, арк.90 зв.
- ³⁰ Абрамович Н. Лист до відповідального редактора “Літопису Волині” Л.Ф. Шумського // Літопис Волині: Ч.4. – Вінніпег, 1958. – С. 3-5.
- ³¹ Лаврівський Б. Вказ. праця. – С. 8.
- ³² Рада. – 1910. – 25 вересня.
- ³³ ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 1346, арк. 199 зв.
- ³⁴ Рада. – 1911. – 20 лютого.
- ³⁵ Там само. – 24 лютого.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 418, арк. 219 зв.
- ³⁷ Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1461, арк. 33-34.
- ³⁸ Лаврівський Б. Вказ. праця. – С. 8.
- ³⁹ Рада. – 1909. – 18 квітня.
- ⁴⁰ Листування В. Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. – Київ, 2003. – С. 353.
- ⁴¹ Лаврівський Б. Вказ. праця. – С. 8.
- ⁴² ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 3, спр. 124, арк. 164.
- ⁴³ Там само, арк. 198-199.
- ⁴⁴ Там само, спр. 172, арк. 54.
- ⁴⁵ Жилюк С. Вказ. праця. – С. 75.
- ⁴⁶ Там само. – С. 77.
- ⁴⁷ Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир, 1996. – С. 120.
- ⁴⁸ Омелянчук И. В. Вказ. праця. – С. 48.
- ⁴⁹ Іларіон М. Почаївська Лавра: Церковно-історична монографія. – Вінніпег: Волинь, 1961. – С. 356.
- ⁵⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про Давнє – Минуле, 1901–1914 роки. – Вінніпег, 1949. – С. 138.
- ⁵¹ Известия Волынского губернского Земства. – 1914 г. – 25 февраля. – С. 15.
- ⁵² ЦДІАК Украхни, ф. 442, оп. 859, спр. 314, арк. 1–6.
- ⁵³ Сборник клуба русских националистов. – К., 1913. – С. 268.
- ⁵⁴ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 138.
- ⁵⁵ Листування В. Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. – К.:, 2003. – С. 349.
- ⁵⁶ Там само. – С. 349-350, 514.
- ⁵⁷ Слово. – 1908 р. – 31 серпня. – С. 10.
- ⁵⁸ Надтока Г. Вказ. праця. – С. 37.
- ⁵⁹ Історія релігій в Україні. – Т. 3. Православ'я в Україні. – С. 342.
- ⁶⁰ Бірюліна О. Архів братства імені князів Острозьких // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 11. – Луцьк, 1999. – С. 33.
- ⁶¹ Манько М. Михайло Тучемський (1872–1945) / Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000. – С. 189.
- ⁶² Бірюліна О. Вказ. праця. – С. 33.

⁶³ Жилюк С. Антоній Храповицький... – С. 76.

⁶⁴ Бурчак Н. Початки українського церковного відродження на Волині / Літопис Волині. – Вінніпег, 1992. – Ч. 17–18. – С. 10.